Rumeli'de Osmanlı Vakıfları Üzerine Araştırmalar:

Bulgaristan

Editörler
Ahmet Kala - İsmail Güleç - Ömer Said Güler

Vakıf Araştırmaları Merkezi

VAKAR
Vakıf Araştırmaları Merkezi

VAKAR Vakıf Araştırmaları Yayınları - 4

Rumeli'de Osmanlı Vakıfları Üzerine Araştırmalar: Bulgaristan
Editörler: Ahmet Kala - İsmail Güleç - Ömer Said Güler

Birinci Baskı: Şubat 2020
ISBN: 978-605-80624-3-6

Baskı Hazırlık: ademsenel.com

Kapak: Fatih Durmuş

Kapak Görseli: Köstendilli Mollazâde Süleyman Efendi Tekkesi müştemilâtına dair vakıfnâme
(Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 512)

Baskı
Erkam Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Sertifika No: 19891

VAKAR
Vakıf Araştırmaları Merkezi
Adres: Lokmacıdede Sokak, No: 28, Balat Mahallesi
34087 Fatih / İstanbul - Türkiye
Tel: (212) 531 76 89
E-posta: bilgi@vakar.org
Web: www.vakar.org

Bu kitap **TİKA** (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı)
tarafından desteklenen proje kapsamında hazırlanmış ve yayınlanmıştır.

BULGARİSTAN'DA KİLİSEYE ÇEVRİLEN TÜRK ESERLERİ

*Mehmet Emin Yılmaz**

Osmanlı tarihinin erken dönemindeki fetihlerin çoğu Rumeli'de gerçekleştiğinden dolayı Osmanlı Devleti'nin gelişimi ile Balkanlar'ın gelişimi paralellik göstermektedir. Türk hâkimiyetine giren Balkan şehirleri, Anadolu'dan getirilen Yörük-Türkmenlerle iskân edilip yeniden imar edilmiştir. Mevcut şehirler, Türk şehir anlayışına uygun olarak şekillendirilmiş, bazı küçük yerleşim bölgelerinde külliyeler kurularak büyük şehirler hâline getirilmiştir.

Türk şehir dokusunun temelini, camiler ve camilerin etrafındaki sosyal, kültürel ve ticarî yapılarla çevrelenen külliyeler oluşturmaktadır. Bu külliyeler mahalleleri, mahalleler de şehirleri meydana getirmektedir. Toplumun ticaret, eğitim, din ve sosyal hayat gibi tüm ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde inşa edilen külliyeler, hayırsever bânîlerin kurdukları vakıflarla varlıklarını günümüze kadar sürdürebilmişlerdir. Türk-İslâm şehir anlayışına göre imar edilen kentlerde sivil mimarlık örneklerinin yanı sıra cami, mescid, namazgâh, türbe, tekke gibi dinî yapılar; mektep, medrese, kütüphane gibi eğitim yapıları; köprü, çeşme, hamam, saat kulesi ve imâret gibi sosyal yapılar; kale, kışla, kule ve palanka gibi askerî yapılar inşa edilmiştir. Bu yapıların imarı sonucunda şehirlere yeni bir hayat tarzı ve kültür anlayışı yerleşmiştir. Saraybosna, Lofça, Berat, İskeçe, Mostar, Ohri, Filibe, Prizren, Kavala, Gümülcine ve Üsküp gibi Balkan şehirlerinde Türk şehir dokusu kısmen de olsa günümüze ulaşmıştır.

Balkanlar'ın son yüzyılları hep savaşlarla geçmiştir. Üç Osmanlı-Rus Savaşı, iki Balkan savaşı, iki dünya savaşı, iç savaşlar ve siyasî iktidarlar, Türklerden

* Yüksek Mimar, Türk Mîmârîsi Araştırma Merkezi

Bu çalışma, 2014'te Ekrem Hakkı Ayverdi 30. Yıl Hatıra Kitabı'nda yayınlanan "Balkanlarda Kiliseye Çevrilen Osmanlı Eserleri Üzerine Bir Araştırma" başlıklı makalemizdeki (197-242) Bulgaristan bölümünün 6 eser ilavesiyle geliştirilmiş hâlidir.

kalan maddi kültür mirasında büyük tahrîbata sebep olmuştur. Balkanlar'da inşa edilen vakıf eserlerinin sayısının 16.000'in üzerinde olduğu bilinmektedir. Ayakta kalabilen eser sayısının ise 1.000 civarında olduğu düşünüldüğünde tahribatın boyutu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Osmanlıların camiye çevirdiği kiliselerin çoğu, Türklerin Avrupa'dan çekilmesiyle birlikte tekrar aslına döndürülüp kilise hâline getirilmiştir. Bununla birlikte aslında Türk mîmârî eseri olan cami, mescid, türbe ve imâret gibi yapıların da kiliseye çevrildiği görülmektedir. Bazı kiliseler camilerin enkazı üzerine yapılmış, bazıları da mevcut cami ya da türbeyi tümüyle yıktırmak sûretiyle üzerine inşa edilmiştir. Türk mîmârî eserlerinin bir kısmı da geçmişte kiliseye çevrilmiş olup şu anda farklı işlevlerdede kullanılmaktadır.

Tarihimizde derin izler bırakan 1877-78 Osmanlı Rus savaşından camiler de nasibini almış; İslimye'deki Fabrika-i Hümâyun Camii, Karlıova'daki Ali Bey (Kurşun) Camii, Kızanlık'taki Abdulbaki Camii, Tırnova'daki Feyzullah Ağa Medresesi ve Yanbolu'daki Eski Cami işgal edilerek kiliseye çevrilmiştir. Ayrıca İbrail'deki İskele Camii, Ahıska'daki Ahmediye Camii, Gence'deki Cami-i Kebîr, İsmail'deki Küçük Cami, Kefe Müftü Camii ve Özü Kalesi'ndeki cami Rus işgal dönemlerinde kiliseye çevrilen Türk eserleridir. Bulgarlar, Balkan savaşları sırasında, Trakya'yı işgal etmişler ve şehirlerde büyük tahribat meydana getirmişlerdir. Kavala'daki Tekke Camii, İbrahim Paşa Camii ve Halil Bey Camii ile Gümülcine'deki Gazi Evrenos Bey İmâreti ve Eski Cami, İskeçe Eski Cami, Serez Eski Cami, Yenice Karasu'daki Mustafa Paşa Camii ve Kırklar Tekkesi, Kırklareli Kapan Camii ve Lüleburgaz Sokollu Camii, minareleri yıktırılarak Bulgar kilisesine dönüştürülmüştür. 1912'de Gümülcine'deki Eski Cami'nin kiliseye çevrilmesi sırasında, minare şerefeye kadar yıktırılmış ve caminin batı tarafındaki kitâbe parçalanmıştır. Hazirede bulunan Sultan IV. Murad'ın torunu Şehzade Mehmed'in türbesi yıktırılmış; mezarı kazılıp kemikleri toplanarak "zafer hatırası" olarak Sofya'daki Bulgar Kralı Ferdinand'a gönderilmiştir. Balkanlar'daki en eski Türk eserlerinden olan Gazi Evrenos Bey'in imâretindeki kitâbe de kazınarak okunmaz hâle getirilmiştir. Bulgarların bu dönüştürmeleri sadece Türk yapılarını kapsamamış; bazı Rum kiliseleri de Bulgar kilisesine bağlanmıştır. Rodop bölgesi başta olmak üzere orta Bulgaristan'daki Müslüman köylerinde halka din değiştirmeleri için baskı yapılmış, Müslümanların isimlerinin değiştirilerek Bulgarca isim konulmuştur. 110 köyün camisi tahrip edilerek kiliseye çevrilmiş ve bu köylere Bulgar papaz gönderilmiştir.

Kiliseye çevrilen Türk mîmârî eserlerinden günümüze ulaşanları yerinde inceleme imkânımız oldu. Burada incelediğimiz eserler, arazi çalışmasıyla

birlikte, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* ve Ekrem Hakkı Ayverdi'nin külliyatı[1] başta olmak üzere yerli ve yabancı yayınların taranması sonucu tespit edilmiştir.

Balçık, Akyazılı Sultan Tekkesi

Balçık'a bağlı Tekke (Obroçişte) köyünde yer almaktadır. 15. yüzyılda inşa ettirilen tekkenin bânîsi Gazi Mihaloğlu Arslan Bey'dir. Türbe, meydanevi, asitane ve tekke binalarından oluşan bir külliye şeklindedir. 1914'te Bulgarlar tarafından Aziz Atanas'a atfedilerek kiliseye çevrilmiştir. Dobruca'daki Rumen döneminde tekrar türbe hâline getirilmiştir. Akyazılı Sultan Âsitânesi, mîmârîsi bakımından Osmanlı tarikat yapılarının en eskilerinden biridir. Günümüzde Hıristiyanlar tarafından sahiplenilmektedir.[2]

Bansko Saat Kulesi

Yukarı Cuma'nın (Blagoevgrad), Bansko Beldesi merkezinde yer alan saat kulesi, 1865 tarihinde yaptırılmıştır. Çanı 1835 tarihli kiliseden getirtilmiştir. Saat Kulesi günümüzde Saint Trinity Kilisesi'nin çan kulesi olarak kullanılmaktadır.[3]

Dobriç, Kanaat Baba Tekkesi

Kanaat Baba Bektâşî Tekkesi, Hacıoğlu Pazarcık'a (Dobriç) bağlı Kapaklı köyünden 1,5 km kuzeyde yer alıyordu. 17. yüzyılda Kanaat Baba tarafından kurulup 1950'lere kadar ziyaret edilen tekke bu tarihten sonra yıkılmıştır. Günümüze ulaşmayan tekkenin Petrov - Margos tarafından çizilen eski rölövesine göre, ahşap kütüklerden bindirme tekniğiyle yapılmış, birbirine bitişik

1 Ekrem Hakkı Ayverdi'den sonra geçen 41 senede Bulgaristan'daki Türk mîmârî eserleriyle ilgili tüm ülkedeki eserleri ele alan kapsamlı bir çalışma yapılmamıştı. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2016 senesinde basılan iki ciltlik *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Vakıf Eserleri Envanteri* isimli kitap ise ilim dünyası için büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Bkz. Mehmet Emin Yılmaz, "'Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Vakıf Eserleri Envanteri' Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme", *Düşünce ve Tarih Dergisi* 30 (Mart 2017): 56-63.

2 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme (Günümüz Türkçesiyle)*, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 4: 271-274; Semavi Eyice, "Varna ile Balçık Arasında Akyazılı Sultan Tekkesi", *Belleten* 31/124 (1967): 551-600; M. Kâmil Dürüst, "Bulgaristan'da Ak Yazılı Sultan Tekkesi", *Türkiyemiz* 26 (1978): 6-10; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri*: *Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2000), 16-17; Aynur Koçak, "Akyazılı Sultan Tekkesi'ne Folklorik Bir Yaklaşım", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 26 (2003): 223-234; Lyubomir Mikov, *Bulgaristan'da Alevi Bektâşî Kültürü*, çev. Orlin Sabev (Orhan Salih) (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), 47-55.

3 Hakkı Acun, *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2011), 139.

türbe ve meydanevi ile bunları çevreleyen revaktan oluşan sade bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Bu özelliğiyle Eski Cumâ'daki Kızana Tekkesi ile büyük benzerlik göstermektedir. Hıristiyanlar tarafından Aziz İliya'nın mezarı olarak kabul edilen tekkenin kalıntıları 2009 yılında onarılarak Aleksandria Manastırı olarak açılmıştır.[4]

Dupniçe, Hızır Bey Zâviyesi

Dupniçe'de şehir merkezinde yer alan 15. yüzyıla ait Hızır Bey Zâviyesi, Türk hâkimiyetinden sonra, sözlü efsaneye dayanarak Aziz Georgi Manastırı üzerine inşa edildiği iddiasıyla yıktırılmış, yerine 1888-1895 arasında yeni kilise inşa edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde *Medine-i Dunbiça'da Hızır Bey Zâviyesi Vakfı* adıyla kayıtlıdır.[5]

Eski Zağra, Hamza Bey Camii

Bulgaristan'daki Türk şehirlerinin en büyüklerinden olan Eski Zağra, XIV. yüzyılın ortalarından 1877-1878'e kadar Rumeli'deki önemli bir merkez olma durumunu korumuştu. Evliya Çelebi'nin 1652'de burayı ziyaretinde mevcut on yedi cami ve mescidden bugün ayakta kalabilen tek ibadet yeri şehrin merkezinde bulunan Hamza Bey Camii'dir. *Cami-i Atik* veya *Eski Cami* de denilen bu eser, Evliya Çelebi tarafından kalabalık cemaate sahip büyük bir ibadet yeri olarak tarif edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde camiye ait 12 ayrı kayıt bulunmaktadır. Hamza Bey Camii, üç bölümlü son cemaat yerini takip eden kareye yakın (19,32 x 20,50 m) bir harime sahiptir. Bu mekânın üstünü örten 17,50 m çapında yüksek kasnaklı kubbesiyle mabet, Osmanlı dönemi camileri arasında kubbe büyüklüğü bakımından özel bir yere sahiptir. Rumeli'deki minarelerin çoğu gibi ince ve uzun gövdeli olan minaresi esas beden duvarı ile son cemaat yeri köşesi üstünde yükselir. Merdiveni buradaki duvar kalınlığı içindedir. Büyük kubbenin kareden kasnağa geçişi geniş çaplı tromplarla sağlanmıştır. 93 Harbi sırasında minaresi Bulgarlar tarafından yıkılan Hamza Bey Camii, münhedim minaresi üzerine haç asılarak bir ara kilise olarak kullanıldı ise de Hüseyin Râci Efendi'nin ifadesi ile bir ayin esnasında papazın *çarpılıp füc'eten fevt olması* üzerine terk edildi. Daha sonra

4 Damla Sezer Acar, *Bulgaristan'da Deliorman Bölgesi'ndeki Babai ve Bektaşi Tekkeleri* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1999), 52-56; Ayhan Aydın, *Bulgaristan'da Yaşanan Alevilik Bektaşilik Üzerine Gözlemler*, *Balkanlarda Alevilik Bektaşilik*, ed. Mehmet Ersal (Tekirdağ: Çorlu Belediyesi Yayınları, 2015), 342.

5 Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 20 (2006): 232.

silâh ve mühimmat deposu olarak kullanılan Hamza Bey Camii, Bâbıâli'nin baskısı sonucu 21 Nisan 1881'de İslam cemaatine iade edildi. Uzun yıllar kapalı kalan cami bir süre meyhane olarak kullanılmış, şehirdeki tek cami olmasına rağmen bir türlü ibadete açılmamıştı. Günümüzde caminin *Dinlerarası Müze* olarak onarılması gündemdedir.[6]

Harmanlı, Hızır Baba Türbesi

Harmanlı'ya bağlı Tekkeköy'de (Bogomil) yer almaktadır. H.947/M.1540–1541 tarihinde inşa edilmiştir. Vaktiyle imâreti, misafirhaneleri, derviş hücreleri, çeşmesi, bağ ve bahçeleri bulunan külliyeden günümüze sağlam hâlde ulaşabilen tek yapı, köyün girişinde yer alan türbedir. 1898 tarihinde *Sveti Georgi* adıyla kiliseye çevrilen türbe, 1959'a kadar kullanılmış daha sonra terkedilmiştir.[7]

İslimye, Fabrika-i Hümâyun Camii

İslimye'de 1834'te Osmanlı ordusu için kumaş üretmek üzere Sultan II. Mahmud devrinde *Fabrika-i Hümâyun* adıyla kumaş fabrikası kurulmuştur. Sultan Abdülmecid de fabrikanın yanına bir cami inşa ettirmiştir. Eski gravürlerden, bu caminin dikdörtgen planlı, iki sıralı düzenlenmiş pencereli, kiremitle örtülü, tek şerefeli minareye sahip mütevâzı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra, Fabrika-i Hümâyun Camii'nin minaresi yıktırılmış; Cami içinde gerekli düzenlemeler yapılarak önce sergi ve satış mağazası hâline getirilmiş ardından da kiliseye çevrilmiştir. Vakfa ait cami, mektep, vakıf dükkânı ve araziler bizzat İslimye Müftüsü Karamüftüzâde Hüsnü Efendi tarafından Bulgarlara satılmıştır. Sonraki dönemde yapılan imar planı düzenlemesiyle birlikte cami tümüyle yıktırılmıştır.[8]

6 Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 212; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri*, 137-138; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 3: 493; S. Eyice, "Hamza Bey Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 505-506; Hüseyin Râci. *Zağra Müftüsünün Hatıraları: Târihçe-i Vak'a-i Zağra*, haz. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Tercüman Gazetesi, ts.), 93; M. Kiel, "Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace Stara Zagora (Eski Zağra), Jambol and Nova Zagora (Zağra Yenicesi)", *Belleten* 149-152 (1974): 636-642; Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", 236.

7 Ali Kemal Balkanlı, *Şarki Rumeli ve Buradaki Türkler* (Ankara: Elhan Kitabevi, 1986), 66-67; Mikov, *Bulgaristan'da Alevi Bektâşî Kültürü*, 179; Bahriye Güray, *Bulgaristan Haskovo (Hasköy) ve Çevresindeki Osmanlı Yapıları* (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2009), 74-79.

8 Felix Philipp Kanitz, *Donau Bulgarien un der Balkan* (Leipzig, 1882), 3: 23; Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, 212; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri*, 56; M. Kiel, "İslimye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23: 73-75; Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", 236-237.

Karlıova, Ali Bey (Kurşun) Camii

Kurşun Camii olarak da bilinen Ali Bey Camii, Bulgaristan'ın Karlıova şehir merkezinde yer almaktadır. Sultan Murad Han'ın oğlu Sultan Cem'in lalası olan Karlıoğlu Ali tarafından 890 (1485-86) tarihinde inşa ettirilmiştir. 1877 Osmanlı-Rus Harbi'nde tahrip edilmiş; minaresi yıkılarak kiliseye çevrilmiştir. Osmanlı Rus savaşından sonra tekrar cami hâline getirilmiş, 1903 yılında onarılmıştır. Balkan Savaşı'nda camiye tekrar el konulmuş ve depo olarak kullanılmıştır. Günümüzde cami ibadete kapalı olup başka bir şekilde de kullanılmamaktadır.[9]

Keligra, Sarı Saltık Tekkesi

Keligra Kalesi, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda Karadeniz kenarında Kavarna ile Şabla arasında denize uzanan bir burun üzerindedir. Bu kale, Sarı Saltık'ın bizzat yaşadığı ve faaliyetlerde bulunduğu mekânlardan biridir. Osmanlı dönemi vakıf kayıtlarına göre Keligra Kalesi'nde Sarı Saltık Baba Zâviyesi bulunmaktadır. Evliya Çelebi, bu tekkeyle ilgili önemli bilgiler vermektedir:

> "Bu kutlu tekkenin yapılış sebebi odur ki bizzat Hacı Bektâş-ı Velî, Yesi şehrinde Türk-i Türkân Hoca Ahmed Yesevî'den fakirlik cihazını kabul edip Rum (Anadolu) diyarında post sahibi olmaya izinli ve yetkili olup 370 fukara ve bu Keliğra Saltık Sultan bütün fukaralara ser-çeşme (şeyh) olup Hacı Bektâş-ı Velî ile Anadolu'da Orhan Gazi'ye gelip Bursa fethinden sonra Hacı Bektâş, Keligra Sultan'ı 70 fukarasıyla Moskof, Leh (Polonya), Çek ve Dobruca diyarlarına gönderip Rum erenleri olmaya izin vermiş. [...] Bu Keligra Sultan Tekkesi'nde bütün Bektâşî fukaralarıyla sekiz ay, sağlığım düzelinceye kadar can sohbetleri edip kâh müezzinlik ve kâh imametlik ederek sağlığımızı düzelttik... Tekkesinde pek çok odaları, yaz meydanı ve kış meydanlarının dört tarafında tertemiz kurban postlarıyla döşenmiş. Her post üzerinde birer marifet sahibi, ilim ve erdem ehli, âlim ve fâzıl canlar vardır. Hepsi ehl-i sünnet ve'l-cemâat mü'min ve muvahhid canlardır. Beş vakit namazlarını mescidlerinde kılar tertip sahipleridir. Yüzden fazla sadık âşıklardır. Hatta hakirden sekiz ay Hafs kıraati üzere Kur'ân-ı Kerîm okudular. Bu tekkenin ve nur dolu türbenin pencerelerinin tamamı denize bakmaktadır. Görmeye değer, ibret verici bir Keykâvus mutfağı vardır. Asılı bir kubbe gibi duman çeken bacası vardır. Gece ve gündüz devamlı olarak ateş üzerinde nimeti hazırdır. Gelenlere gidenlere nimeti boldur. Hayrat ve gelirleri

9 Osman Keskioğlu - Taha Özaydın, "Bulgaristan'da Türk İslam Eserleri", *Vakıflar Dergisi* 17 (1983): 116; Semavi Eyice, "Ali Bey Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 384; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri*, 44-45; M. Kiel, "Karlova", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 508-509.

olmayıp sadaka ve bağışlarla geçinir bir alay yoksulluk içinde kalmış erenlerdir. Aşbazlarında yalın ayak başı kabak cevallâkî, usta güçlü kuvvetli zivinleri var ki her biri ilâhî aşk ile yanıp kâl potasında hâl sahibi olmuşlar, böyle büyük bir tekkedir."

1800'lerde bölgeye gelen Bıjışkyan burada bir kale bulunduğunu, içinde bir manastır ve Sarı Saltık adını taşıyan bir Müslüman ziyâretgâhı yer aldığını bildirmektedir. Yaklaşık 100 yıl sonra gelen Hasluck ise zâviyenin tamamen harap hâle geldiğinden bahsetmektedir. Saltık Gazi'nin buradaki tekkesinden kalan mekânlar günümüzde *Aziz Nikola Kilisesi* olarak kullanılmaktadır.[10]

Kızanlık, Abdülbâki Ağa Camii

Kızanlık'taki Abdülbâki Ağa Camii, kendi adındaki mahallede, günümüzdeki Oreshaka Sokağı 2 numarada yer alıyordu. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde *Abdülbâki Ağa Câmi-i Şerifi Vakfı* adıyla kayıtlıdır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından cami bir süre Protestan kilisesi olarak kullanılmış; daha sonra yıktırılarak 1884'te yerine bugünkü kilise inşa edilmiştir. Caminin eski fotoğraflarından sıvalı dış cephelere sahip, köşelerinde düzgün kesme taşların kullanıldığı, dikdörtgen planlı, cephelerinde ikişer pencereleri bulunduğu anlaşılmaktadır. Tuğladan inşa edilmiş minare eserin kuzeybatısında yer alıyordu. Caminin güneybatı köşesinde bir çeşme bulunuyordu.

Sofya, Sofu Mehmed Paşa Camii (İmâret - Kara Cami)

Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da eski İmâret Mahallesi'nde bulunan eser, Sûfî veya Sofu lakaplarıyla da anılan Derviş Mehmed Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Cami, *Tezkiretü'l-Bünyân ve Tezkiretü'l-Enbiye*'de de *Bosnevî Muhammed Paşa Camii* olarak yazılıdır. Sinan'ın Bulgaristan'daki tek camiidir. 1652 yılında Sofya'ya gelen Evliya Çelebi buradaki camileri sayarken yapıdan Koca Derviş Mehmed Paşa Camii adıyla bahsederek hakkında etraflı bilgi verir. Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması ve Sofya'nın Türk idaresinden 1878'de çıkmasının ardından Mehmed Paşa Camii Bulgarlar tarafından bir süre depo ve cephânelik olarak kullanılmıştır. Bu yüzden halk arasında buraya Kara Cami denildiği ileri sürülürse de bazılarına göre bu ad yapısında kullanılan taşların rengi sebebiyledir. Evliya Çelebi'nin yüksekliğine işâret ettiği ince minare, Rus ordusu başkumandanı Prens Alexander Dondukov tarafından Sofya'nın diğer minareleriyle birlikte dinamitlenerek yıktırılmıştır.

10 Necati Demir, *Sarı Saltık Gazi* (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2015), 148-152; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 2: 157-159.

Sofya'nın eski fotoğraflarında Mehmed Paşa Camii heybetli orijinal yapısı ve kubbesiyle minaresiz olarak görülür. Sultan II. Abdülhamid'in camiye dokunulmaması hususundaki uyarısına rağmen Bulgarlarca 1901'de dış mîmârîsi tamamen değiştirilmiştir. Cami âdeta bir kılıf içine alınmak sûretiyle yeni bir biçime sokulmuş, *Sveti Sedmoçislenitsi* adıyla bütün azizlere ithaf edilen bir kiliseye çevrilmiş ve 27 Temmuz 1903'te kullanıma açılmıştır. Cami, kiliseye çevrilirken etrafındaki külliyeye ait diğer binalar ise 1878'den sonra ortadan kaldırılmış, yalnız medresesi 1928'de yıktırılıncaya kadar hapishane olarak kullanılmıştır. Bugün dış cepheleri taş ve tuğla kaplanmış, kubbe kasnağında Bizans mîmârîsini andıran dalgalı bir saçak hattı altına bir dizi pencere açılmıştır. Binaya yabancı bir görünüş veren ağırlık kuleleri, ağır tesirli bir çan kulesi, yan cephelerdeki kemerler ve pencerelerle Mimar Sinan'ın eseri tanınmaz bir biçime sokulmuştur.[11]

Sofya, Şeyh Bâlî Efendi Tekkesi

Sofya'nın Pernik yolu üzerindeki Salihiye'de (Knyazhevo) cami, tekke, imâret ve türbeden oluşan Şeyh Bâlî Efendi Zâviyesi bulunmaktaydı. 16. yüzyılda inşa edilen tekkeden günümüze yalnızca türbe ulaşmıştır. Bu yapıların bânîsi, Sofya Kadısı Alikuşçuzâde Abdurrahman Efendi'dir. Şeyh Bâlî Efendi Zâviyesi'nin imâret, tekke ve camisi 1879'da yıktırılmış; 1893'te caminin yerine bugünkü *Aziz İliya Kilisesi* inşa edilmiştir. Mevcut türbe taş duvarlı, çatılı, mîmârî özelliği bulunmayan sade bir yapıdır. 1994'te yanan türbe tekrar onarılmış ve bugünkü hâlini almıştır. Şeyh Bâlî Efendi Türbesi, Müslümanlar

11 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri,* 99; İsmail Cambazov, "Sofya'da Bugünkü Osmanlı Mîmârî Eserleri", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mîmârîsi Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001), 1: 197-198; İsmail Eren, "Mimar Sinan'ın Sofya'da Bilinmeyen Bir Eseri". *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 8 (1968): 71-75; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 3: 517; Semavi Eyice, "Bosnalı Mehmed Paşa Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 305-306; Osman Keskioğlu, "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbideleri ve Vakıf Eserleri", *Vakıflar Dergisi* 8 (1969): 314-315; Dimitri Khristodorov, "Tsrkvata Sveti Sedmoçisienitsi v Sofia", *Kratka istoria na Bılgarskata Arkhitektura* (Sofya, 1965), 185; Ali Kılcı, "Sofya'da Osmanlı Vakıf Eski Eserleri", *Vakıf ve Kültür Dergisi* 1/3 (1998): 53; Z. Kostova, "Câmiyata 'Sofu Mehmed Paşa' i Prevrıştaneto i Vtsırkva", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mîmârîsi Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001), 1: 427-438; Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", 223; A. Koyuncu, "Sofya'daki Sofu Mehmed Paşa Camisi (Kara Cami)'nin Kiliseye Dönüştürülmesi", *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu II: Bildiriler* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, 2010), 2: 129-145; Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı: Tezkiretü'l-Bünyân ve Tezkiretü'l-Enbiye*, haz. H. Develi - S. Rifat (İstanbul: Koçbank Yayınları, 2003), 180.

tarafından olduğu kadar Hıristiyanlar tarafından da kutsal kabul edilip ziyaret edilen bir mekândır.[12]

Teteven Saat Kulesi

Teteven şehir merkezinde yer almaktadır. 19. yüzyıl başlarında inşa edilen saat kulesinin yanına 1846 yılında büyük bir kilise inşa edilmiş; kubbenin üzerine de bir haç yerleştirilmiştir. Günümüzde hem saat kulesi hem de kilisenin çan kulesi olarak kullanılmaktadır.[13]

Tırnova, Feyzullah Ağa Medresesi

Tırnova'da Çeşme Başı köyünde Voyvoda Feyzullah Ağa'nın bânîsi olduğu cami, medrese ve sebil bulunuyordu. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde "*Tırnova'da Şehre Küstü'de Çeşmebaşı nâm karyede Feyzullah Ağa ibn el-Hâc Hasan Câmi-i Şerîf ve Medresesi Vakfı*" kayıtlıdır. 93 Harbi'nden sonra şehirde Ruslar'ın yaptığı büyük yıkımda İmâret, Boyalı, Kayaaltı, Orta, Komalak medreseleri yıktırılmış; Feyzi (Feyzullah) Ağa Medresesi kiliseye, Kavak Baba Medresesi ise hana tahvil edilmişti.[14]

Uzuncaova, Sinan Paşa Camii

Sultan III. Murad ve III. Mehmed devri sadrazamlarından Yemen fatihi olarak bilinen Gazi Sinan Paşa tarafından, Hasköy şehir merkezine 10 km kadar uzaklıktaki Uzuncaova'da; medrese, hamam, imâret ve iki handan oluşan bir külliyenin merkezi olarak yaptırılmıştır. 1906 yılında Assumption Crkva adıyla kiliseye çevrilen eser, son olarak da 2007 yılında onarılarak günümüzdeki hâlini almıştır. Caminin kiliseye dönüştürülmesinin ardından değiştirilen üst örtüsü, karelere bölünmüş plakalardan oluşan kurşun levhalarla

12 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri*, 100-101; Cambazov, *Sofya'da Bugünkü Osmanlı Mîmârî Eserleri*, 198-199; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 3: 540; Tufan Gündüz, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Safevîlere Dair Rüstem Paşa'ya Gönderdiği Mektup", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 56 (2010): 204; Mustafa Kara, "Bâlî Efendi, Sofyalı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 20-21; Keskioğlu, "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbideleri ve Vakıf Eserleri", 315-316; A. Koyuncu, *Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)* (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2005), 260; Mikov, *Bulgaristan'da Alevi Bektâşî Kültürü*, 209; D. Trankova - A. Georgieff - H. Matanov, *A Guide of Ottoman Bulgaria* (Sofya: Vagabond Media, 2011), 97-98; Katerina Venedikova, *Epigrafski Pametnitsi ot Osmansko Vreme* (Sofya, 2017), 100-104.

13 V. Argatski, *Cultural & Historical Guide Veliko Tarnovo, Gabrovo, Lovech* (Veliko Tarnovo, 2004), 79.

14 Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", 230.

kaplanmıştır. Kubbenin ortasında yer alan üç dilimli lâle formlu alem sökülerek müzeye kaldırılmış ve yerine bir haç yerleştirilmiştir. Pencerelere içten vitray süslemeler eklenmiş; bu sûretle yapının içi ışık alamayan loş bir mekân hâlini almıştır. Sinan Paşa Camii'nin, mihrap, minber ve minaresi günümüze ulaşmamıştır. Kiliseye çevrilmiş olduğu hâlde, kare planlı tek kubbeli harimi ve üç kubbeli son cemaat yerinden oluşan eser, bu özelliğiyle klasik dönem Osmanlı cami mîmârîsinin tipik bir örneği olarak Hasköy ve civardaki en ihtişamlı Türk eseri olarak ayaktadır.[15]

Uzuncaova, Saat Kulesi

Hasköy'e (Haskovo) bağlı Uzuncaova'da (Uzundzhovo) Sinan Paşa Camii'nin doğusunda yer almaktadır. Bânîsi Çirmen Mutasarrıfı Hacı Ebubekir Paşa'dır. 1228'de (1813) inşa edilen eser, Sinan Paşa Camii'nin 1906'da kiliseye çevrilmesi sırasında kilisenin çan kulesine dönüştürülmüştür. Saat kulesinin zemin katındaki muvakkithane ise tuvalet olarak kullanılmaktadır. Eserin özgün hâlini gösteren gravürler mevcuttur.[16]

Yanbolu Eski Cami (Mustafa Ağa Camii)

1375-85'te inşa edilen Cami, Bulgaristan'da erken dönem Osmanlı mîmârîsinin önemli bir eseridir. Eserin bânîsi olan Yeniçeri ağası Mustafa Ağa, caminin yanına mektep ve şadırvan da yaptırmıştır. 1878'deki Osmanlı Rus savaşı sırasında Türklerin Rus ordularının önünden kaçarak şehri terk etmesinden sonra Ruslar ve Bulgarlar camileri yağma ve tahrip etmişlerdi. Tahribattan yalnızca Eski Cami ile İsmail Paşa (Sofular) Camii kurtulmuştu. Eski Cami, Ruslar tarafından Bulgarlara verilerek kiliseye çevrilmiştir. Bâbıâli'nin yoğun baskısı üzerine 1881 Ağustosu sonlarında Müslüman cemaate iade edilerek tekrar camiye çevrilmiştir. Komünist dönemde konser salonu olarak kullanılan Eski Cami günümüzde kullanılmamaktadır.[17]

15 Sadi Bayram, "Yemen Fatihi Gazi Sinan Paşa'nın Vakfiyeleri, Tezyinatı ve Türk Süsleme Sanatındaki Yeri", Milletlerarası X. Türk Sanatları, 17-23 Eylül 1995 (Cenevre, 1999), 163; Aleksandır Antonov, "XVI. Yüzyılda Bulgaristan Topraklarında Orta Kol Üzerindeki Menzil Külliyeleri", *Osmanlı Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 10: 510-513; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri*, 46; Güray, *Bulgaristan Haskovo (Hasköy) ve Çevresindeki Osmanlı Yapıları*, 55-62; Nurcan Yazıcı, "Osmanlı Mimarlığında XVI. Yüzyılın Önemli Bir Banisi: Yemen Fatihi Gazi Sinan Paşa ve Camileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/17 (2011): 439.

16 Güray, *Bulgaristan Haskovo (Hasköy) ve Çevresindeki Osmanlı Yapıları*, 103-105.

17 Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, 211-212; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri*, 130-132; Kiel, "Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace Stara Zagora (Eski Zağra), Jambol and Nova Zagora (Zağra Yenicesi)", 644-649; Trankova v.dğr., *A Guide of Ottoman Bulgaria*, 22.

Yenice Zağra, Kıdemli Baba Türbesi

Yenice Zağra'nın (Nova Zagora) 10 km güneydoğusundaki Tekke Mahallesi'nde (Kalugerevo, Grafitovo) köyünde Adatepe olarak bilinen mevkide yer almaktadır. Evliya Çelebi'nin bildirdiği türbe, mescid, imâret, kiler, meydanevi ve hazireden günümüze sağlam olarak yalnızca türbe ulaşmıştır. Meydanevinin ise duvar parçaları mevcuttur. 1826'da Yeniçeri ocağının lağvedilmesiyle birlikte Bektâşî tekkelerinin de faaliyetleri son bulmuştur. Kıdemli Baba Tekkesi de muhtemelen bu tarihten sonra terkedilmiştir. Batı Trakya ve Bulgaristan'daki diğer Bektâşî tekkeleri gibi burası da kiliseye çevrilerek Sveti Elijah'a adanmıştır. Günümüzde harap hâlde bulunan türbe defineciler tarafından talan edilmiş durumdadır.[18]

Köy Camileri

Bulgaristan'ın Rodop bölgesindeki Dolaştır köyünden gönderilen 24 Nisan 1329 (1913) tarihli bir mektupta, Balkan Savaşı'nda Bulgarların Müslüman halka din değiştirmeleri için baskı yaptığı, halkın isimlerinin değiştirilerek Bulgarca isim konulduğu gibi olaylar anlatılmakta ve Paşmaklı (Smolyan) ilinin Eğridere (Ardino) ilçesine bağlı Dolaştır (Zagrajden) köyü, Ereğli (Kukuryak) köyü, Vahriyan (?) köyü, Örbek köyü, Ambardere (Jitnitsa) köyü, Babasıoturdu köyü, Davutova (Davidkovo) köyü, Filibe'ye bağlı Ilıca (Banite) köyü, Hasköy (Haskovo) iline bağlı Elcandra -İlcandra- köyü ile Kozluca (Oreşets) köylerindeki camilerin tahrip edilerek kiliseye çevrildiği ve köylere Bulgar papaz gönderildiği anlatılmaktadır. Benzer şekilde Dahiliye Nezareti'nin Bulgaristan'a gönderdiği 8 Kasım 1913 tarihli başka bir belgede de Filibe sancağı dahilinde Peştere kazasına bağlı Pomak İslâmlarıyla meskûn Çepine Bana (Banya/Banya Cepinska-Cepino Banya), Ilıcena (Lıjene), Korova/Kuruova (Draginovo), Dorkova (Dorkovo), Ortakoy, Rakitova (Rakitovo) ve Filibe sancağı dahilinde İstanmeka kazasına tabi Yerköprü (Erkopru/Mostovo), Dranova (Dryanovo), Saftista (Vladikovo - Studenets), Gündüz Köy (Gunduzitsa/Zornitsa), Çepelli (Cepelare), Çukur Koy (Zabırdo), Bogot (Bogutevo) ve Çuryan (Curen) karyelerindeki Müslüman ahalinin zorla Hıristiyan yapılıp vaftiz edildiği, adı geçen köylerdeki camilerin tahrip edilerek kiliseye çevrildiği ve buralarda Bulgar papazların görevlendirildiği anlatılmaktadır. Korova Pomakları adına Bâbıâli'ye başvuran Ali ve Hasan bin Mustafa ile imam Salih Efendi'nin aktardığı bilgilere göre Bulgarlar 300 haneli ve 1300'den fazla

18 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 3: 490-491; M. Kiel, "Bulgaristan'da Eski Osmanlı Mîmârîsinin Bir Yapıtı: Kalugerevo - Novo Zagora'daki Kıdemli Baba Sultan Bektâşî Tekkesi", *Belleten* 35/137 (1971): 45-60; Mikov, *Bulgaristan'da Alevi Bektâşî Kültürü*, 40-46.

Pomak nüfusun ikamet ettiği Korova köyündeki caminin minaresini yıkarak haç takmışlar ve camiyi de kiliseye çevirmişlerdi. Ayrıca, ahaliyi zorla vaftiz edip, Hıristiyanlaştırdıktan sonra köye resmî sûrette bir papaz tayin etmişlerdi. 1913'teki tanassur olaylarında Çepino köylerinde, İstanimaka, Dovlen (33 köy), Rupcoz (26 köy), Nevrekop (27 köy), Razlık, Ahi Çelebi, Darıdere gibi yerlerde tanassur ettirilen bütün 110 köy camisinin minareleri yıktırılıp kiliseye çevrilmiştir.[19]

19 M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 40, 83, 247, 292, 314-315, 326, 435, 631, 632, 788-789; H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001), 86; İlker Alp, *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezâlimi (1878-1989)* (Ankara: Trakya Üniversitesi Yayınları, 1990), 23; A. Koyuncu, "Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33 (Bahar 2013): 139-196; Fatme Myuhtar-May, *Identity, Nationalism and Cultural Heritage under Siege: The Case of Pomaks (Bulgarian-speaking Muslims) in Bulgaria* (Arkansas State University, 2011), 292; Sibel Orhan, *Balkan Savaşları'nda Türklere Yapılan Bulgar Mezalimi* (Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, 2008), 46-49; P. Stoyanova, "Pokrŭstvaneto Na Bŭlgarite Myusyulmani", *Anamneza* 3 (2006): 128-144.

Kaynakça

Acar, Damla Sezer. *Bulgaristan'da Deliorman Bölgesi'ndeki Babai ve Bektaşi Tekkeleri*. İstanbul Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Acaroğlu, M. Türker. *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Acun, Hakkı. *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2011.

Ağanoğlu, H. Yıldırım. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001.

Alp, İlker. *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezâlimi (1878-1989)*. Ankara: Trakya Üniversitesi Yayınları, 1990.

Antonov, Aleksandır. *XVI. Yüzyılda Bulgaristan Topraklarında Orta Kol Üzerindeki Menzil Külliyeleri*, Osmanlı Ansiklopedisi. 10: 510-513. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Argatski, V. *Cultural & Historical Guide Veliko Tarnovo, Gabrovo, Lovech*. Veliko Tarnovo, 2004.

Aydın, Ayhan. *Bulgaristan'da Yaşanan Alevilik Bektaşilik Üzerine Gözlemler*. Balkanlarda Alevilik Bektaşilik. Ed. Mehmet Ersal. Tekirdağ: Çorlu Belediyesi Yayınları, 2015.

Aydın, Mahir. *Şarki Rumeli Vilayeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri*: *Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2000.

Balkanlı, Ali Kemal. *Şarki Rumeli ve Buradaki Türkler*. Ankara: Elhan Kitabevi, 1986.

Bayram, Sadi. "Yemen Fatihi Gazi Sinan Paşa'nın Vakfiyeleri, Tezyinatı ve Türk Süsleme Sanatındaki Yeri". Milletlerarası X. Türk Sanatları, 17-23 Eylül 1995. Cenevre, 1999.

Cambazov, İsmail. "Sofya'da Bugünkü Osmanlı Mîmârî Eserleri". *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mîmârîsi Sempozyumu Bildirileri*. 2 Cilt, 1: 197-198. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001.

Demir, Necati. *Sarı Saltık Gazi*. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2015.

Dürüst, M. Kâmil. "Bulgaristan'da Ak Yazı Sultan Tekkesi". *Türkiyemiz* 26 (1978): 6-10.

Eren, İsmail. "Mimar Sinan'ın Sofya'da Bilinmeyen Bir Eseri". *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 8 (1968): 71-75.

Evliya Çelebi. *Seyahatnâme (Günümüz Türkçesiyle)*. Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Eyice, Semavi. "Varna ile Balçık Arasında Akyazılı Sultan Tekkesi", *Belleten*, 31/124 (1967): 551-600.

---------- "Ali Bey Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 384. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

---------- "Bosnalı Mehmed Paşa Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 305-306. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

---------- "Hamza Bey Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 505-506. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Gündüz, Tufan. "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Safevîlere Dair Rüstem Paşa'ya Gönderdiği Mektup". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 56 (2010): 203-210.

Güray, Bahriye. *Bulgaristan Haskovo (Hasköy) ve Çevresindeki Osmanlı Yapıları*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2009.

Hüseyin Râci. *Zağra Müftüsünün Hatıraları: Târihçe-i Vak'a-i Zağra*. Haz. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Tercüman Gazetesi, ts.

Kanitz, Felix Philipp. *Donau Bulgarien un der Balkan*. 3 Cilt. Leipzig, 1882.

Kara, Mustafa. "Bâlî Efendi, Sofyalı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 20-21. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Keskioğlu, Osman. "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbideleri ve Vakıf Eserleri". *Vakıflar Dergisi* 8 (1969): 309-322.

Keskioğlu, Osman - Özaydın, Taha. "Bulgaristan'da Türk İslam Eserleri". *Vakıflar Dergisi* 17 (1983): 109-140.

Khristodorov, Dimitri. "Tsrkvata Sveti Sedmoçisienitsi v Sofia". *Kratka istoria na Bılgarskata Arkhitektura*. Sofya, 1965.

Kılcı, Ali. "Sofya'da Osmanlı Vakıf Eski Eserleri". *Vakıf ve Kültür Dergisi* 1/3 (1998): 50-54.

Kiel, Machiel. "Bulgaristan'da Eski Osmanlı Mîmârîsinin Bir Yapıtı: Kalugerevo - Novo Zagora'daki Kıdemli Baba Sultan Bektâşî Tekkesi". *Belleten* 35/137 (1971): 45-60.

---------- "Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace Stara Zagora (Eski Zağra), Jambol and Nova Zagora (Zağra Yenicesi)". *Belleten* 149-152 (1974): 635-656.

---------- "İslimye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 73-75. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

---------- "Karlova". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 508-509. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Koçak, Aynur. "Akyazılı Sultan Tekkesi'ne Folklorik Bir Yaklaşım". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 26 (2003): 223-234.

Kostova, Z. "Câmiyata 'Sofu Mehmed Paşa' i Prevrıştaneto i Vtsırkva". Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mîmârîsi Sempozyumu Bildirileri. 2 Cilt, 1: 427-438. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001.

Koyuncu, Aşkın. *Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2005.

---------- "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 20 (2006): 197-243.

---------- "Sofya'daki Sofu Mehmed Paşa Camisi (Kara Cami'nin Kiliseye Dönüştürülmesi". *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu II: Bildiriler*. 2: 129-145. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, 2010.

---------- "Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33 (Bahar 2013): 139-196.

Mikov, Lyubomir. *Bulgaristan'da Alevi Bektâşî Kültürü*. Çev. Orlin Sabev (Orhan Salih). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

Myuhtar-May, Fatme. *Identity, Nationalism and Cultural Heritage under Siege: The Case of Pomaks (Bulgarian-speaking Muslims) in Bulgaria*. Arkansas State University, 2011.

Orhan, Sibel. *Balkan Savaşları'nda Türklere Yapılan Bulgar Mezalimi*. Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, 2008.

Sâî Mustafa Çelebi. *Yapılar Kitabı: Tezkiretü'l-Büny'n ve Tezkiretü'l-Enbiye*. Haz. H. Develi - S. Rifat. İstanbul: Koçbank Yayınları, 2002.

Stoyanova, P. "Pokrŭstvaneto Na Bŭlgarite Myusyulmani". *Anamneza* 3 (2006): 128-144.

Trankova, Dimana - Georgieff, Anthony - Matanov, Hristo. *A Guide of Ottoman Bulgaria*. Sofya: Vagabond Media, 2011.

Venedikova, Katerina. *Epigrafski Pametnitsi ot Osmansko Vreme*. Sofya, 2017

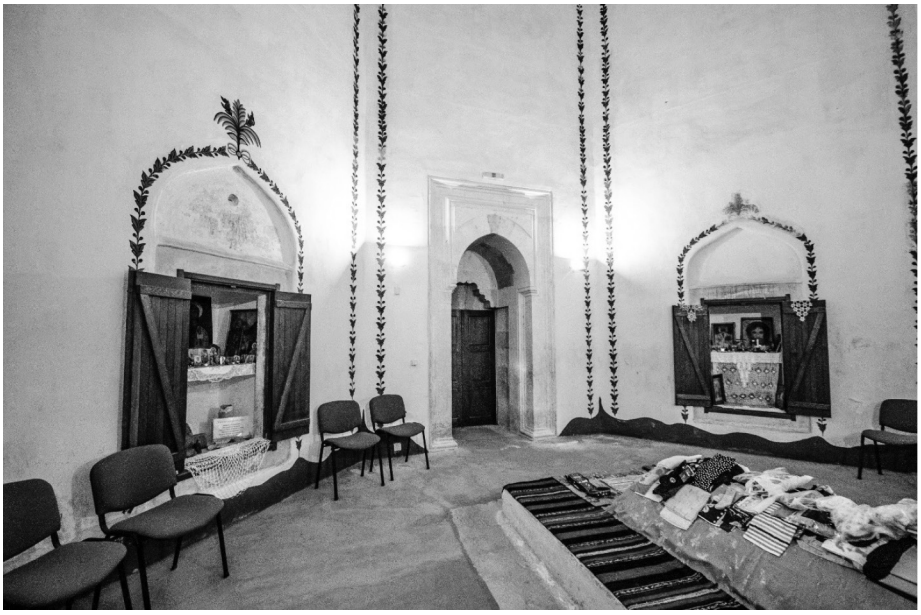
Yazıcı, Nurcan. "Osmanlı Mimarlığında XVI. Yüzyılın Önemli Bir Banisi: Yemen Fatihi Gazi Sinan Paşa ve Camileri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/17 (2011): 437-456.

Yılmaz, Mehmet Emin. "'Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Vakıf Eserleri Envanteri' Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme". *Düşünce ve Tarih Dergisi* 30 (Mart 2017): 56-63.

---------- "Balkanlar'da Kiliseye Çevrilen Osmanlı Eserleri Üzerine Bir Araştırma". Ekrem *Hakkı Ayverdi 30. Yıl Hâtıra Kitabı* içinde, 197-242. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2014.

Akyazılı Sultan Türbesi (2019)

Akyazılı Sultan Türbesi (2019)

Harmanlı Tekkeköy'de Hızır Baba Türbesi (2019)

Harmanlı Tekkeköy'de Hızır Baba Türbesi (2019)

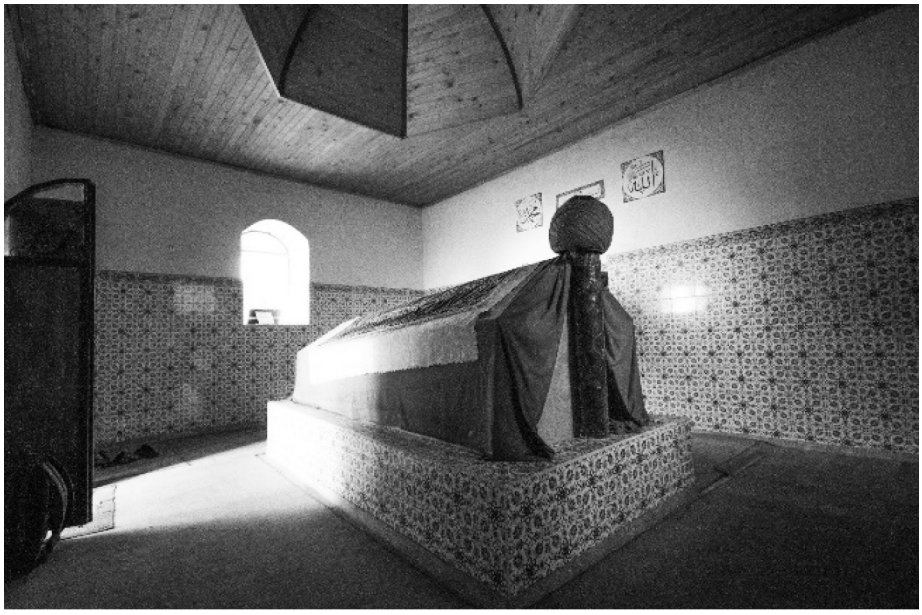
Sofya'da Sofu Mehmed Paşa Camii (2019)

Sofya'da Sofu Mehmed Paşa Camii (2019)

Şeyh Bâlî Efendi Türbesi ve caminin yerine inşa edilen Aziz İliya Kilisesi (2019)

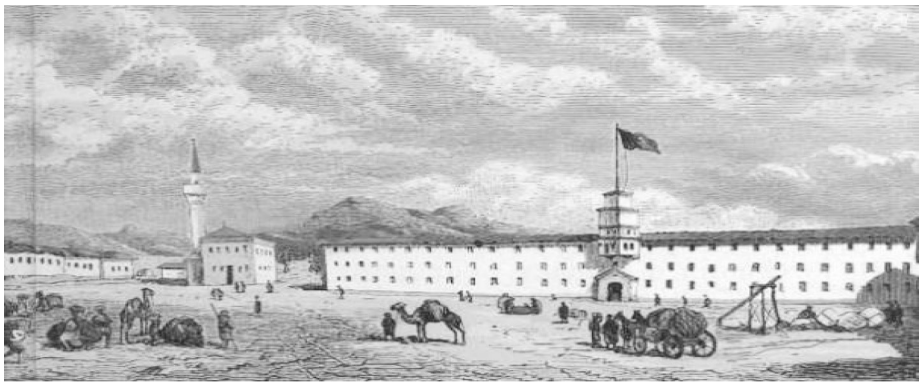
Şeyh Bâlî Efendi Türbesi'nin iç mekânı (2019)

Uzuncaova'da Sinan Paşa Camii (2019)

Uzuncaova'da Sinan Paşa Camii'nin harimi (2019)

İslimye'de Fabrika-i Hümâyun ve camisi (1872, Felix Philipp Kanitz)

Banya (Banya Çepinsko) köyündeki caminin kiliseye çevrilmesi ve Müslümanların vaftizi (Ocak 1913, Fatme Myuhtar-May'den)

Balkan Savaşı sırasında kiliseye çevrilen Kuruova (Draginovo) Camii (2019)

Kuruova (Draginovo) Camii'nin vakıf kitâbesi (2019)